

הכרעת ההלכה והשולחן ערוך

(דברים בעצרת עיון באוניברסיטה בראילון רמת-גן במלאת ארבע מאות שנה להופעת "השולחן ערוך").

מאת יצחק ד. גילת

בירושלמי סנהדרין (פ"ד ה"ב) אמור: אמר ר' ינאי: אילו ניתנה התורה חתוכה, לא היתה לרגל עמידה, כלומר, אילו ניתנו דברי התורה בלשון קצובה ופסוקה, מבלי שתהא אפשרות להטות את הדברים לצדדים שונים, לא היה קיום לעולם. כדי שתהא לרגל עמידה, מן ההכרח שהתורה לא תהא חתוכה, אלא שאפשר יהא לפרש אותה לכאן ולכאן.

הדברים מובאים בתוספת לשון ובבהירות במדרש שוחר טוב על תהילים (פרק י"ב). אמר ר' ינאי: לא ניתנו דברי התורה חתוכים, אלא כל דבר ודבר שהיה הקב"ה אומר למשה, היה אומר מ"ט פנים טהור ומ"ט פנים טמא. אמר לפניו משה: רבונו של עולם, עוד מתי נעמוד על בידוריה של הלכה? אמר לו הקב"ה: אחרי רבים להטות. רבו המטמאים — טמא, רבו המטהרים — טהור. מכאן, שההלכה למשה בהר סיני לא ניתנה פסוקה. אדרבא, מפי הקב"ה קיבל משה רק את הדעות השונות: מ"ט פנים טהור ומ"ט פנים טמא. אף למשה רבינו לא נתגלתה הכרעת ההלכה. דבר זה, היינו פסק ההלכה, נמסר להכרעת בני האדם, להכרעת חכמים. רק אם תתעורר לפעמים השאלה: כיצד היא ההלכה, ניתן לישראל כלל מנחה: אחרי רבים להטות. ולפי הרבים ינתנו הלכה למעשה.

דרכה של תורה, של תורת חיים, היא איפוא דרך רבת-גוונים ורבת פנים, ולא דרך חד משמעית. היא נדרשת ומתפרשת באופנים רבים. אכן רב-גוניותה — זהו קיומה.

גישה זו הטביעה את חותמה על הספרות התלמודית הקדומה, מדרשי ההלכה של התנאים התוספתא ואינם כלל ספרי פסקים, אינם קנונים משפטיים, אלא קבצים, הכוללים בתוכם אוסף של דעות מדעות שונות, מבלי להכריע ביניהם הלכה למעשה. דבר זה חל במידה מרובה גם על משנתנו. כידוע, חלוקים החוקרים בשאלה: האם התכוון רבי יהודה הנשיא לפסוק במשנתנו הלכה למעשה או לאו. אולם לכל הדעות אין לראות במשנתנו ספר פסקים, קודם, כדוגמת ה"יד החזקה" של הרמב"ם. שהרי במקומות רבים מאוד אין במשנה כלל הלכה פסוקה. יתר על כן, מקובל אצלינו שאין למדים הלכה מן המשנה כשם שאין למדים הלכה מן התוספתא. מכאן, שגם הספרות התלמודית, בדומה לתורה שבכתב, איננה חתוכה וקצובה. אף היא נדרשת ומתפרשת בפנים רבות והכרעתה של ההלכה למעשה היתה מסורה לרוב לחכמים, לעיונם בתורה, להבנתם ולשיקול דעתם.

נוסף לרביגוניותה של ההלכה, שהיא חלק ממתנה — היא באה כדברי רבי ינאי מהקב"ה, שהיה אומר למשה על כל דבר מ"ט פנים טהור ומ"ט פנים טמא — התרחבה ונתגוונה ההלכה ביותר מכוחם של מנהגים ממנהגים שונים בארצות ובקהלות שונות. ובשטח זה, בשטח המנהג, אין כל מגמה בהלכה להכריע בין המנהגים השונים, ולקבוע את אחד מהם הלכה למעשה. אדרבא, נקבע הכלל "נהרא נהרא ופשטיה" (חולין י"ח ע"ב), נהר ונהר זרמו, כלומר כל מקום ומקום ומנהגו המיוחד. למשל, הספרדים מתירים קטניות בפסח והאשכנזים אוסרים, חכמי קסטיליה מקילים בבדיקת הריאה ואחרים מחמירים, וכיצא בזה דוגמאות לעשרות רבות. אמנם אל ישנה אדם ממנהג המקום שהוא נמצא בו, שמא שינוי מנהגו יביא למחלוקת, כדברי המשנה: אל ישנה אדם מפני המחלוקת (פסחים פ"ד ע"א). אבל כרגיל כל קהילה וקהילה וכל ציבור וציבור רשאי ואף חייב לנהוג כמנהג אבותיו, ואיננו מצווה ללכת אחר הרבים ולקבל על עצמו מנהגים הזרים לו. אין ההלכה חותרת למיזוג מנהגים ואיננה מחייבת אחידות בנהג.

הסתעפותה העצומה של ההלכה במשך הדורות העלתה מפעם לפעם בחריפות יתר את השאלה המעשית: מתי נעמוד על ביטולה של ההלכה? הכלל הקדום "אחרי רבים להטות" לא הספיק לשם כך. שהרי תקפו של כלל זה קיים רק ביחס להכרעה הנעשית בבית דין, בין דינים היושבים יחד, דנים זה עם זה ועומדים למנין ולהכרעה. אבל כשבעלי הדעות השונות אינם מבררים בצוותא את השאלה, ומכל שכן כשהחולקים זה על זה הם חכמים בני הדורות השונים, ודעותיהם הובעו רק בספריהם — בזה לא חל הכלל של "יחיד ורבים הלכה כרבים" (מהר"ם ק' חביב, גט פשוט כלל א', מהר"ץ חיות, משפט ההוראה פרק ד' ופרק ה', כל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח עמ' שע"ה ואילך). הדרך היחידה להכרעת ההלכה שעמדה לפני הדין, הייתה העיון המעמיק בתלמודים ובפוסקים הקדמונים. מתוכם בחר לו החכם את המסתבר ביותר. אמנם זוהי דרך ארוכה, אך כך היתה דרכה של תורה, כפי שהיא מתארת ע"י ר' חיים ב"ר בצלאל, אחיו של המהר"ל מפראג, בהקדמתו הנפלאה לספרו "ויכוח מים חיים" (אמסטרדם תע"ב).

**

כך היה מקובל עד שקם ר' יוסף קארו, ונתקיימה בו נבואת המלאך המגיד "ואתה תהיה נגיד על עמי ישראל". החידוש בדורות שאחרי ר' יוסף קארו הוא בזה, שבמקום "יהודי התלמוד" מופיע "יהודי השולחן ערוך". כלומר, במקום היהודי שזיקתו הראשונית היא התלמוד ואל מפרשיו הגאונים והראשונים, קם יהודי שזיקתו הישירה היא אל השולחן ערוך ונושאי כליו.

כיצד קרה הדבר? האם לזה התכוון ר' יוסף קארו? לא! המעיין בספרו "בית יוסף" אשר לו הקדיש 32 שנות חיים, רואה שאין הדבר כך. ב"בית יוסף" משתדל ר' יוסף קארו להגיע אל שרשי כל הדינים ומקורותיהם. לשם כך הוא מביא את כל הדעות השונות בתלמודים ובספרי המפרשים והפוסקים, מסדרם ומבארם. מתנגד הוא בפירוש בהקדמתו ל"בית יוסף" לכל אותם ספרי

הקיצורים, כגון: הסמ"ק, האגור והכלבו, משום שלעולם לא יוכל אדם לדעת על-פיהם שום דין כהילכתו. אמנם מסכים הוא שאין להסתפק רק בבירור כל הדעות החולקות, אלא יש לתוסיף הנחיות להכרעת ההלכה. לכן עלה בדעתי, שלשם פסק ההלכה יסתמך וישען על שלשת עמודי התוראה: הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. ואם שניים מהם מסכימים לדעה אחת יפסוק כמותם. ספרו זה, שמטרתו המוצהרת היא איסוף כל דעות הפוסקים, גלוי מקורותיהם, בירורן וסידורן, היתה בעיניו גילת-הכותרת של כל מפעליו. ואכן זכה, כדברי המסורת המובאת אצל החיד"א, שקרוב ל-200 חכמים ורבים הסכימו על ידו. גם מתנגדו הגדול, המהרש"ל, כותב על ה"בית יוסף" כי "לא חיסר דבר מכל אשר עלה במחשבה לפניו וכמעט שלא הניח מקום להתגדר בו" (הקדמה לים של שלמה למסכת חולין).

אולם הספר שהפך לתל-תלפיות הוא דווקא ספרו השני, שחיבר לעת זקנתו: השולחן ערוך. ספר זה, השולחן ערוך, היה צריך לשמש, להצעת המחבר, רק כעין ספר-עזר, כעין קיצור ומפתח ל"בית יוסף", כדי שגם "התלמידים הקטנים" יתגו בו תמיד וישננו לשונו בע"פ, ותהיה גירסא דינקותא מסודרת בפיהם מקטנותם", כך הוא כותב בהקדמתו. הוא מוסיף, כי הוא חילק אותו לשלושים חלקים, "כדי ללמוד בו בכל יום חלק ונמצא שבכל חודש חזור על תלמודו" (ראה דפוס ויניציה, שכי"ה, שבו נמצאת החלוקה לשלושים יום, ובהקדמה שם, שנשמטה בדפוסים האחרונים).

אך אופיו הפסקני של הספר, קיצורו וסיגנונו הבהיר הפכוהו בזמן קצר כפוסק האחרון של קהילות הספרדים. "בארץ הצבי (בארץ ישראל) וארץ מצרים וערי דמשק וארם צובא וערי פרס וגלילות טורקיה וערי המערב — קיבלו עליהם הוראות מרן ר' יוסף קארו" — כך כותבים החכמים הספרדים בתשובותיהם. אולם במרכזי התורה באירופה, בפולניה ובאשכנז, עורר הספר מכלול של בעיות והתנגדות רבה.

בשלושה אפיקים התנהלה הביקורת כנגד השולחן ערוך.

אלף, היו שהתנגדו מבחינה עקרונית לספר מסוג זה, משום שיש בו מן חתימת ההלכה וחיתוכה. השולחן ערוך מקפח, לפי דעתם, בחירות התוראה וההכרעה של חכמי התורה. חכמי התורה הקדומים היו מפרשים את התורה בכוח שכלם, במידות שהתורה נדרשת בהן, ומשיקול דעתם היו מגיעים להסרעה, החכם הוא כביכול, שר התורה. אין החכם רשאי לקבל דעה ללא ביקורת, לדעתם, גם על החכמים האחרונים ללכת אל מקורותיה של ההלכה, אל התלמודים, להתבונן בהם ולהסיק מהם את המסקנה משיקול הדעת, ולא לקבל מן המוכן הלכות פסוקות.

הדברים באים לידי ביטוי בדברי המהר"ל מפראג (נתיבות עולם, נתיב התורה סוף פ"ט ו'). כך הוא כותב: "יותר ראוי ונכון שיהיה פוסק מתוך התלמוד, ואף כי יש לחוש שלא ילך בדרך האמת, ולא יפסוק הדין לאמתו" מכל מקום אין לחכם רק מה שהשכל שלו נותן ומבין מן התלמוד. וכאשר תבונתו וחכמתו תטעה אותו, עם כל זה הוא אהוב על השם יתברך, כאשר

הוא מורה כפי שמתחייב מן שכלו, ואין לדין רק מה שענינו רואה, הוא יותר טוב ממי שפוסק מתוך חבור אחד, ולא ידע טעם הדבר, שהולך כמו עורר בדרך".

לדעת המהר"ל, הקב"ה אוהב יותר את המכריע את ההלכה מתוך התבוננות במקורותיה, ואפילו אם הבנתו מטעה אותו לפעמים בפסק ההלכה, מאשר את הפוסק, כמו עיוור באפילה, על פי ספרי הקיצורים הדנים רק בהלכה למעשה, כי אין התורה רואה את תכליתה רק בקביעת הדין אסור או מותר, אלא היא מעונינת להדריך את האדם להבין את עקרונותיה ומרשגיה של ההלכה ואת משמעותם ההלכית והעיונית כאחד.

תפיסה זו, שדובריה היו המהרש"ל, המהר"ל מפראג, בעל תוספות יום טוב ועוד ראתה בריבוי פניה של ההלכה ובעיון בחילוקי הדעות שלה עיקר גדול, אשר עלול היה להיפגע ולהתקפח ע"י השולחן ערוך.

סיבה שניה, שבגללה עורר השולחן ערוך התנגדות מצד חכמי ישראל, היא ודרכו להכריע תמיד את ההלכה על פי שנים משלושת הפוסקים: הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, וע"י זה העמיד בצל את בעלי התוספות ואת יתר הראשונים. המהרש"ל מביא תשובה של הרא"ש, הכותב כי "קבלה בידו שרבנו תם ור"י הצרפתים היו גדולים בחכמה ובמנין מן הרמב"ם" (הקדמת ים של שלמה לבבא קמא). ולא זו בלבד, אלא דרכי הלימוד בבתי המדרש בפולניה היו דומים בהרבה לדרכי העיון של בעלי התוספות. הם משתמשים באותם המיתודות ובאותם דרכי הדין, ולעומת זאת שונים הם במחזות מספרי הגאונים וספרי הפוסקים, בגלל קורבתם הרוחנית והמיתודית של גאוני פולין לבעלי התוספות העריכו אותם ביותר, וראו בהם, יותר מאשר ברמב"ם, מקור נאמן וקובע להסקת ההלכה, בדומה למשנה ולתלמוד.

ושלישית, התעלמותו המוחלטת של ר' יוסף קארו ממנהגי אשכנז עוררה תרעומת גדולה על השולחן ערוך. תקופת הגירוסים והנדודים במאה ה-15 וה-16 פיתחה רגישות מיוחדת למנהגי אבות ולמנהגי הקהילות, אשר מהן באו הגולים. הנודדים הפגישו במרחבים החדשים בני קהילות מקהילות שונות, ויצאי כל קהילה השתדלו לשמור על המנהגים ואשר הביאו אתם, שמירה זו גרמה לעיתים למתיחות בריכוזים היהודיים, והעסיקה הרבה את חכמי הדורות בעל פה ובתשובותיהם בכתב. בני הדור לחמו בקנאות כנגד כל תופעה שהיתה עלולה לפגוע או לבטל את המנהגים שהיו מקובלים במדינותיהם.

מסאן ההתנגדות לשולחן ערוך, שכמעט וחשכיה לגמרי את מנהגי אשכנז. ר' יוסף קארו מזכיר מפעם לפעם את מנהגי ספרד. אולם איננו מכיר כלל את מנהגי אשכנז, ולא השאיר להם כל זכר בספרו. הרמ"א בהקדמתו להנהגותיו כותב: "כי דבריו בשולחן ערוך כניתנו מפי משה מפי הגבורה... ובהו יסתרו כל מנהגי המדינות, וכבר אמרו חז"ל: הרבה חברים בין בני מזרח לבני מערב". כלומר, גם חז"ל הכירו בלגיטימיות של נהגים שונים, ואין רשות לשולחן ערוך להעדיף את האחד על פני משנהו.

אף על פי כן זכה השולחן ערוך למה שלא זכה שום ספר פסקים בישראל. כל ישראל נהגים לפי הכתוב בשולחן ערוך. הסבר לתופעה זו יכול להינתן באורח פאראדכסלי. דווקא חכמי הדורות שהשיגו עליו ושהתנגדו לו, הם אשר גרמו לכך שהשולחן ערוך ייהפך כפוסק אחרון. בהשגותיהם, בהערותיהם ובהגהותיהם הם הצליחו, אם אפשר לומר כך, להשתלט על השולחן ערוך ולהטביע חותמם עליו. על ידי כך עשו אזניים לתורתו שתוכל לבוא בכל קהל וקהילה. הם גילו את מקורותיו התלמודיים הקיפוחו במנהגים וברעות שונות. על ידי זה פתחו אותו לקהילות אשכנז וספרד כאחד. תורת השולחן ערוך חדלה להיות חתוכה וקצובה. המעיין כיום בשולחן ערוך יכול שוב למצוא בו — אם רצונו בכך — מ"ט פנים מותר ומ"ט פנים אסור.

כאשר אנו משווים כיום לנגד עינינו את השולחן ערוך, אין אנו רואים אותו ספר קצר, כפי שיצא מידי המחבר, ואשר כל אחד יכול לשנן אותו בע"פ תוך חודש ימים במנות קצובות. להיפך, אנו רואים למעלה משמונה כרכים גדולים מאד, הכוללים בתוכם מלבד השולחן ערוך והגהות הרמ"א גם את הט"ז ואת המגן אברהם, את הסמ"ע והש"ך, את החלקת מחוקק ואת הבית שמואל ואת יתר המפרשים. הדות למשיגים ולמפרשים הפך השולחן ערוך לספר שהכל בו. ובצדק אמר בעל חוות יאיר (בהשטות שבסוף הספר, פרינקפורט תנ"ט, עמ' רס"ב ע"ב) שכל "מה שסתם השולחן ערוך וכו' ולא חלקו עליו הבאים אחריו אין לומר קים לי נגד הכרעתו... ולכן אם פסק להוציא ממנו הוי ליה כטועה בדבר משנה".

אמור מעתה: שלוש חתימות השולחן ערוך. ונתקיימו בו בשולחן ערוך דבריו של ר' יוסף קארו על המשנה והתלמוד. הכסף-משנה, אשר כידוע חובר גם כן ע"י ר' יוסף קארו, בהלכות ממרים פ"ב ה"א, שואל: הרי קיים כלל בתלמוד שהלכה כבתראי". זאת אומרת: אם חולקים חכמים אחרונים על חכמים ראשונים — ההלכה היא תמיד כאחרונים. ואם כן למה אין האמוראים רשאים לחלוק על התנאים, או למה אין הגאונים יכולים לחלוק על האמוראים? הכסף משנה משיב: "ואפשר לומר שמיום חתימת המשנה קיימו וקיבלו, שדורות אחרונים לא יחלקו על הראשונים, וכן עשו גם בחתימת הגמרא, שמיום שנחתמה לא ניתן רשות לאדם לחלוק עליהם". כלומר, מבחינה הלכתית-אובייקטיבית ישנה רשות לאמוראים לחלוק על התנאים, וכן רשאים הגאונים לחלוק על האמוראים, אלא שחכמי הדורות קיבלו עליהם מצוין שלא יחלקו על הראשונים.

כיוצא בזה מצאנו גם ביחס לשולחן ערוך. ר' יונתן אייבשיץ בעל "אורים ותומים" ואחרים כותבים, כי "קיימו וקיבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האמור במטבע הקצר השולחן ערוך והגהות הרמ"א" (אורים ותומים, בקיצור תקפו כהן, וורשא 1881, דף מ"ח סע"ב).